

Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem

Doktori Iskola

(6.8. Művészeti és művelődéstörténeti tudományok: zenetudomány)

„KÜLÖNLEGES TANÍTVÁNYA VOLTAM”
BARTÓK BÉLÁNÉ PÁSZTORY DITTA,
ZONGORAMŰVÉSZ ÉS MŰVÉSZTÁRS

BÜKY VIRÁG

Témavezető: VIKÁRIUS LÁSZLÓ

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

2021

A kutatás előzményei

Jelen disszertáció alapvetően kétféle nézőpontból vizsgálja Pásztory Ditta (1903–1982) személyét és munkásságát. Az 1. rész a zongoraművésszel foglalkozik, a 2., elemző rész pedig a neki dedikált zeneművekben keresi azt, ami Ditta személyére utalhat, vagy ami a Bartókhoz fűződő kapcsolatával összefüggésbe hozható.

Ditta zongoraművészi tevékenységéről, pályájának egyes állomásairól, nem sok olyan cikket ismerünk, amely a szokásos klisék ismételtetésén túl, további (tényekre épülő) információval is szolgálna. Elsőként, még Ditta életében Volly István közölt tudományos szempontból is értékelhető dolgozatokat. Ezek hangvétele ugyan meglehetősen elfogult, mégis, a Ditta pályafutásáról szóló kétrészes, ma már forrásértékű tanulmánya mind a mai napig a legátfogóbb és legalaposabb összefoglalás, számos értékes életrajzi adattal. Ditta zongorajátékát is ő elemezte először tudományos szempontok szerint. Elfogulatlan értékelést azonban hosszú ideig csak Somfai László adott játékaról. A disszertációt tekintve két előadása érdemel külön említést. Egy rádióelőadás a 3. zongoraverseny interpretációs kérdéseiről és egy megemlékezés, amely Ditta születésének századik évfordulójára készült, és amelyben Somfai Ditta pályájának minden szakaszára, így az 1960-as évekbeli lemezfelvételeire és fellépéseire is kitért. Ennek jelentőségét csak akkor érthetjük meg igazán, ha tudatában vagyunk annak, hogy Ditta halála után zongorajátéka már csaknem kizárólag a Bartókkal közös kézzongorás felvételekkel, mindenekellett a kézzongorás Szonáta 1940-ben készült felvételével kapcsolatban került szóba (Lásd Ujj-Hilliard Emőke 2004-es PhD disszertációját, és Vikárius László, a kézzongorás Szonáta partitúra vázlatának és partitúra másolatának facsimile kiadásához készült bevezető tanulmányát, B&H – P. Sacher Stiftung, 2018).

2006-ban Voit Krisztina, Ditta egyik örököse, egy újabb hagyatékrész (kéziratosokat, fotókat és a Bartók család hétköznapi tárgyait) helyezett tartós letétbe a Zenetudományi Intézet Bartók Archivumában és Zenetörténeti Múzeumában. Ettől kezdve pedig ismét valamivel nagyobb figyelem irányult Ditta személyére. A hagyatékrész anyagából két kiállítás is készült, amelyek előkészítésében már jelen disszertáció szerzője is részt vehetett. Az első, *Édes Dittám* (2007) címmel egy általános áttekintést adott az újonnan beérkezett anyagról, a következő, F. Dózsa Katalin és Baranyi Anna rendezésében, *Egy különleges életút tanúi* (2017) címen pedig kifejezetten a hagyatéki tárgyi emlékeit, mindenekellett Ditta ruhatárát és a házaspár

használati tárgyait mutatta be. Ez utóbbi kiállításához készített katalógushoz jelen sorok írója egy rövid életrajzzal járult hozzá.

Ami az elemző rész előzményeit illeti, a Dittának ajánlott művekről több elemzés is készült már, azonban a 3. zongoraverseny kifejezetten Dittára alkalmazott technikai megoldásaitól eltekintve, azt mind ez ideig nem igen vizsgálták, hogy a művek zenéjében van-e még valami más is, ami az ő személyével kapcsolatba hozható.

Források

A disszertáció I. részében (*A zongoraművész*) a pályakép megrajzolásához szükséges életrajzi adatok az alábbi forrásokból származnak: (1) a Bartók Archívumban őrzött kéziratos anyagból (családi iratok, Ditta levelezése, jegyzetfüzetei és naplói), (2) korabeli újságcikkekből és (3) a vele készített riportokból. Levelei közül néhány nyomtatásban is megjelent, egy részük ifj. Bartók Béla közreadásában (ifj. Bartók Béla – Gomboczné Konkoly Adrienne, *Bartók Béla családi levelei*, 1981), egy további csoport, az amerikai tartózkodásuk idejéről pedig Bartók Péter könyvében (*Apám*, 2004). Ami a Dittával foglalkozó sajtóanyagot (újságcikkek, pályaképek, nekrológok) illeti, a disszertáció elsősorban a Bartók Archívum sajtógyűjteményére támaszkodik. Több fontos életrajzi adatra az *Arcanum* adatbázisban elérhető folyóiratokban sikerült rátalálni. A Dittával készített rádió- és televízió interjúk, másolatban ugyancsak megtalálhatók az Archívum anyagában. Egy részük eredendően a hagyatékhoz tartozott, egy másik csoport, a Magyar Rádió és Televízió Archívumában még fellelhető Dittával készített rádióinterjúk másolata viszont csak 2015 táján kerültek az Archívum gyűjteményébe.

A Dittára vonatkozó adatok tekintetében fontos forrásnak számítanak a Bartók életrajzok is, különösen ifj. Bartók Béla és Bartók Péter könyvei. A leglényegesebb adatokat azonban sokszor a Bartókról írt regényes életrajzokban találjuk (lásd Agatha Fassett, Székely Júlia és Szegő Júlia életrajzi regényeit, de végső soron Volly István Dittáról szóló munkáit is ide sorolhatjuk). Az ezekben fellelhető információkat azonban kellő körültekintéssel és kritikával kell kezelnünk. Ujfalussy József, Tallián Tibor vagy David Cooper meghatározó jelentőségű Bartók biográfiáiban jóval kevesebb szó esik a magánélet szereplőiről.

Ditta zongoraművészi pályájának 1938-tól 1943-ig terjedő időszakát, vagyis a Bartókkal közös fellépések anyagát, a koncerteket és

fogadtatásukat illetően már feldolgozta a kutatás. Az 1938–1940 közötti időszakra vonatkozó forrásokat elsőként Demény János gyűjtötte össze és adta közre a *Zenetudományi Tanulmányok* köteteiben, az 1940 és 1943 közötti koncertekre vonatkozó adatok és kritikák pedig Tallián Tibor (*Bartók fogadtatása Amerikában, 1940–1945*) könyvében jelentek meg. A hangversenyek időpontja vagy az egyes koncertek műsora azonban ifj. Bartók Béla könyveiben (*Apám életének krónikája, Bartók Béla műhelyében*) is szerepel.

A budapesti hangversenyélet kézzongorás koncertjeire vonatkozó adatokhoz a 20–21. századi Magyar Zenei Archívum koncertadatbázisát (Budapesti Hangversenyek Adatbázisa) használtam, Dohnányi kézzongorás koncertjeihez pedig még Kovács Ilona és Kusz Veronika disszertációinak táblázatait is áttekintettem. A kézzongorás játék amerikai helyzetéről Hans Moldenhauer könyve (*Duo-Pianism*) alapján tájékozódtam.

Ditta 1945 utáni működését még nem dolgozták fel oly módon, ahogyan az 1945 előtti tevékenységét. Ennek feltérképezéséhez az alábbi forrásokra támaszkodtam: a koncertek listájának összeállításához Ditta naplóira és jegyzeteire, a recepció tanulmányozásához pedig a fejezet elején, az életrajzi adatok forrásai közt már említett sajtóanyagra, vagyis a Bartók Archívum sajtógyűjteményére és az *Arcanum* adatbázisban elérhető óriási anyagra.

Az interpretáció-elemzés során többféle forrástípusra támaszkodtam: a hangzó anyag, vagyis a Ditta zongorajátékát őrző felvételek mellett ugyanis a játékaról szóló szöveges értékeléseket (kritikákat, visszaemlékezéseket) is tanulmányoztam. Ami pedig magát a hangzó anyagot illeti, az elemzések során a kereskedelmi forgalomba került lemezek mellett néhány kiadatlan felvételt is vizsgáltam. Ezek egyike, az *Ask the Composer* rádióadásban elhangzott zongorajátékáról készült felvétel, mely másolatban található meg az Archívum gyűjteményében. A másik egy magnetofon felvétel (ugyancsak egy rádióelőadás felvétele), amelyen a 3. zongoraverseny 1964-es, kézzongorás előadásának (Pásztory–Comensoli) két részlete hallható (rádióközvetítés). Ez utóbbi, melyet a rádióadás folyamán Ditta öccse, Pásztory Jenő rögzített, Ditta hagyatékához tartozik.

A kutatás módszerei

A disszertációban alkalmazott elemző módszerek közül az I. rész (*A zongoraművész*) interpretáció-elemzése és a II. rész (*Dittáé*) műelemzése során használt módszerek ismertetésére érdemes kitérni. Mivel a

kétzongorás játék során Ditta teljes mértékben alárendelte magát férje elképzeléseinek, az I. rész interpretáció-elemzése során ezekkel a felvételekkel, amelyeket a kutatás egyébként is a Bartók-interpretáció dokumentumaiként tart számon, csak futólag foglalkoztam. Az elemzések középpontjában Ditta szólófelvételei állnak. Azonban Ditta szólolistaként is a bartóki előadásmód megőrzését tekintette legfőbb küldetésének, emiatt pedig a zongorajátékában nem nagyon lehet mást vizsgálni, mint azt, hogy ezt a célt mennyire sikerült megvalósítania. Ez az oka annak is, hogy az interpretáció-elemzések elsősorban Bartók és Ditta (esetenként Ditta és más kortárs előadók, pl. Kentner Lajos, Freund Etelka, Sándor György stb.) szólófelvételeinek összehasonlító elemzései.

Egy-egy kompozíció interpretációját vizsgálva számos alkalommal előfordul, hogy az értékelés során, szükségszerűen, csak az értékelő szubjektív véleménye érvényesülhet. A minél objektívabb eredmény érdekében ezért a disszertáció elemzéseiben a szokásosnál nagyobb hangsúlyt fektettem az interpretáció leginkább „mérhető”, számokkal leírható vonásaira, vagyis a tempókra, illetve az egyes műveken vagy akár az egyes ütemeken belüli tempóingadozásokra. Ezek a látszólag száraz adatok ugyanis sok mindent elárulhatnak az agogikáról, vagy arról, hogy egy előadó miként építkezik. A mérésekhez a Sony Sound Forge programját használtam.

A disszertáció II. részében (*Dittáié*), a Dittának ajánlott művek zenei elemzése során arra kerestem választ, hogy a szöveges ajánlason túl vajon van-e bármi egyéb zenei jele annak, hogy egy-egy mű neki szól, hogy a műben „elmondottakat” Bartók vele szerette volna-e megosztani? Kétségtelen, hogy a zeneművek esetében ez a „tartalom” nem olyan egyértelmű és kézzelfogható, mint ahogyan az például a Dittának szóló levelekben megjelenik. Bartók életművében azonban még ezt a bizonyos „tartalmat” tekintve is van valamiféle fogódzónk. Mégpedig zenei nyelvének egy sajátossága, az a teljes életműre kiterjedő, idézetek, önidézetek, jellegzetes témák, motívumok és hangvételek alkotta hálózat, amelyben ezek a vissza-visszatérő elemek jól körülhatárolható jelentéssel bírnak. Néhány alkalommal a művekhez fűzött magyarázataival maga Bartók fedte fel a jelentésüket (pl. Geyer Stefi *Leitmotivja* esetében). A dalok vagy a színpadi művek esetében pedig a megzenésített szöveg segít a megfejtésben. A Dittának dedikált művek „dekódolásához” ezért az egész életmű ismerete szükséges. Egy-egy jellegzetes karaktert, fordulatot vagy motívumot tekintve ugyanis csak így találhatunk rá ugyanazon zenei

jelenségnek arra a megjelenési módjára, amelynek jelentését valami módon ismerjük, és amely ezért az értelmezés során segítségünkre lehet.

A kutatás eredményei

A disszertáció I. része a zongoraművész Dittával foglalkozik. Az 1. fejezet (*A tanítvány*) a korai tanulmányokkal, a 2. (*A kamarapartner*) az európai és az amerikai kézzongorás koncertekkel és fogadtatásukkal, a 3. (*Önálló utakon*) Ditta amerikai éveinek önálló próbálkozásaiival és végül a 4. (*Az örökös*) Ditta Bartók halála utáni tevékenységével.

A két első fejezet az összefoglalása és kiegészítése mindannak, amit Ditta tanulmányairól és Bartókkal közös kézzongorás szerepléseiről már leírtak, ugyanis, amint az korábban már szóba került, pályájának ezt a szakaszát dolgozták fel a legalaposabban. A kiegészítések elsősorban azzal a háttérrel, környezettel foglalkoznak, amelyben a Bartók–Pásztory zongoraduó megjelent. A 2.3. *Kézzongorás koncertek a budapesti hangversenyéletben* fejezet rész például arról ad (vázlatos) áttekintést, hogy Bartókék megjelenése idején és azt megelőzően milyen zongoraduók működtek még Budapesten. A 2.4.3. *Gyakorlási lehetőségek és hangszerek*, vagy a 2.4.4. *Az előadói hagyományok* fejezet részek pedig azt mutatják be, hogy milyen körülmények közt próbálták meg Bartókék érvényesülni az amerikai zeneéletben.

A két első fejezettől eltérően a 3. és a 4. fejezet viszont olyan témákkal foglalkozik részletesebben, amelyek mind ez ideig meglehetősen ritkán kerültek szóba Dittával kapcsolatban. A 3. fejezet például azt vizsgálja, miként próbált meg Ditta Amerikában szólístaként is érvényesülni, és hogy ezeknek a próbálkozásoknak miért nem lett, vagy miért nem lehetett eredménye?

A 4. fejezet újdonsága, hogy Ditta pályájának azt a korszakát tárgyalja, amelyet tudományos szempontok szerint még nem dolgoztak fel, illetve olyan kérdésekkel is foglalkozik, amelyek Ditta pályafutásának bemutatása során nem igazán kerülnek szóba: pl. hogy miként alakult ki, és az idő előrehaladtával hogyan változott az a kép, amelyet a sajtó Bartók feleségéről megalkotott. De újdonságnak számít az az összefoglaló leírás is, amit a fejezet végén a 3. zongoraversenyéről állítottam össze, és amely az egyes alfejezetekben mindent sorra vesz, amit a mű keletkezéséről, vagy a zongoraverseny Ditta-féle előadásáról és fogadtatásáról tudhatunk.

A II., elemző rész (*Dittáé*), amint az a kutatás módszerét bemutató fejezetből is kiderülhetett, a dedikált műveknek azon vonásait veszi sorra, amelyek valami módon a dedikáció címzettjére utalnak. A II. rész első fejezete (5. *Dedikációk Bartók zenéjében*) még csak nagy általánosságban foglalkozik ezzel a jelenséggel, az illusztrációként felhozott példák némelyike (pl. a furulya dallamok) azonban már a Dittának ajánlott művekkel is kapcsolatban áll. Az utolsó két fejezet (a 6. „...*október 31-ére*” – *Bartók Pásztory Dittának ajánlott művei* és külön a 7. 3. *zongoraverseny*) középpontjában viszont már a Dittának dedikált kompozíciókat találjuk.

Maga az elemző módszer, amelyik azt vizsgálja, hogy valamely életrajzi eseményhez köthető és ennél fogva valamivel jobban körülhatárolható jelentést hordozó zenei anyag (ld. Geyer Stefi *Leitmotívja*) miként és milyen jelentéstartalommal tér vissza újra meg újra Bartók életművében, nem számít újdonságnak. A Dittának ajánlott kompozíciókat azonban ebből a szempontból még nem vizsgálták. Ez az új megközelítési mód pedig új értelmezés(ek)e)t tesz lehetővé, és a Dittának ajánlott zeneművekkel együtt tanulmányozott többi darab esetében is új összefüggésekre világít rá. Például arra, hogy miként, milyen formában élnek tovább és milyen új értelmet nyernek az *Este a székeleyknél* (1908) alkotóelemei, vagyis a pentaton dallam és a furulyaszó az 1926-os *Az éjszaka zenéjében*. Vagy akár arra is, hogy a Dittának ajánlott darabok közül azok, amelyekben Bartók talán a legmélyebb, vallomásszerűen személyes tartalmakat osztotta meg vele – *Az éjszaka zenéje* mellett a *Bölcsődal* vagy a 3. zongoraverseny lassú tétele – milyen szervesen illeszkednek az éjszaka-zenék, vagy az éjszaka-zenék vonásait is magukon hordozó rokon tételek közé.

Az értekezés témájában megjelent publikációk

Tanulmány:

- Büky Virág: „Bartók örökében. Pásztory Ditta, a »Bartók-interpretátor«”. *Magyar Zene* L/3 (2012), 282–302., angol nyelvű változat: „Bartók’s Heiress”. *Studia Musicologica* 53/1–3, (2012), 187–197.
- Büky Virág, Maria Grazia Sità: „Bartók e l’Italia, viaggi, contatti, concerti”. In *Fonti Musicali Italiane* 2013/18, Roma, SidM – CIDIM – LIM, 2013 [2014], 119–175.
- Büky Virág: „Dittáié – az éjszaka zenéi”. *Magyar Zene* LII/2 (2014), 137–158.
- Büky Virág: „Bartók Béla és Pásztory Ditta Amerikában”. *Liget*, (2015. január), <http://ligetmuhely.com/bartok-bela-es-pasztory-ditta-amerikaban/>
- Büky Virág: „Pásztory Ditta élete = The Life of Ditta Pásztory Bartók”. In Baranyi Anna, Büky Virág, F. Dózsa Katalin, *Egy különleges életút tanúi. Bartókné Pásztory Ditta hagyatéka a Zenetörténeti Múzeumban = Witnesses of and Extraordinary Path of Life. The Legacy of Ditta Pásztory-Bartók at the Museum of Music History*, Budapest: MTA Bölcsészettudományi Központ Zenetudományi Intézet Zenetörténeti Múzeuma, 2017., 8–39
- Büky Virág: „Menyegzők és asszonysorsok: A személyes és a személytelen Bartók *Falun* című népdalfeldolgozás-sorozatában”. *Magyar Zene* LVI/4 (2018), 441–151.
- Büky Virág: „Bartók zongorái”. In *A zongorázó Bartók*, kiállítás katalógus, MTA Bölcsészettudományi központ, Zenetudományi Intézet Bartók Archivuma és Zenetörténeti Múzeuma, Budapest, 2017., 8–12.

Közreadás:

- Büky Virág (közr.): „Somfai László beszélgetése Pásztory Dittával Bartók halálának 30. évfordulója alkalmából”. In Kiss Gábor (szerk.): *Zenetudományi dolgozatok 2009*, Budapest: Zenetudományi Intézet, 2010., 13–31.
- Büky Virág (közr.): „Serly Tibor beszélgetése Bartókné Pásztory Dittával (1976. november 10.)”. In Kiss Gábor (szerk.): *Zenetudományi dolgozatok 1978–2012. 35 éves jubileumi kötet*, Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2014., 299–320